

SIFAT VA UNING TURLARI (ISM FOIL, ISM MAF'UL): ARAB TILI SARF-NAHVIDA SIFATLOVCHI ISMLARNING MORFOLOGIK-SINTAKTIK TAHLILI

Alfraganus universiteti talabasi

Rashidova Umida Mirabitovna

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD Raximjanov Masrur Nugmanovich

Annotatsiya: Mazkur maqola arab tilida sifat vazifasini bajaruvchi hosila ismlar tizimini, xususan ism foil (اسم الفاعل) va ism maf'ul (اسم المفعول) turlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada bu ikki hosila ism turining ta'rifi, sulasiy va mazid fe'llardan yasalish qoidalari, ularning fe'l kabi amal qilish (foil va maf'ul bihni boshqarish) xususiyati hamda sifat mushabbaha va ism tafzil kabi yaqin kategoriyalar bilan farqi izchil yoritilgan. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: sifat, ism foil, اسم الفاعل, ism maf'ul, اسم المفعول, sifat mushabbaha, ism tafzil, arab tili sarf-nahvi, hosila ism

KIRISH. Arab tili sarf-nahvida sifat vazifasini bajaruvchi so'zlarning katta qismi fe'ldan hosila (yasama) shaklda hosil qilinadi. Bu hosila ismlar orasida eng muhim va eng ko'p qo'llaniladigan ikki turi — ism foil (الفاعل, harakatni bajaruvchi shaxs-narsani bildiruvchi ism) va ism maf'ul (المفعول, harakat ta'sirini qabul qiluvchi shaxs-narsani bildiruvchi ism) hisoblanadi. Bu ikki tur o'zbek tilidagi sifatdosh (masalan "o'qigan", "o'qiladigan") tushunchasiga funksional jihatdan yaqin turadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, ism foil va ism maf'ul arab tilida nafaqat sifat, balki ba'zan mustaqil ot sifatida ham qo'llaniladi (masalan "kاتب" so'zi ham "yozuvchi kishi" sifatida, ham "kotib" kasb nomi sifatida ishlatilishi mumkin), bu esa ularni chuqur o'rganishni talab qiladi. Bundan tashqari, bu hosila ismlarning o'ziga xos sintaktik xususiyati — ular fe'l kabi o'z atrofida foil yoki maf'ul bihni boshqarish (amal qilish) qobiliyatiga ega bo'lishi — arab tili nahvining muhim va murakkab masalalaridan biri hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi — ism foil va ism maf'ulning yasalish qoidalarini, ularning sintaktik amal qilish xususiyatlarini hamda yaqin kategoriyalar bilan farqini tizimli tarzda yoritishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) ism foil va ism maf'ulning ta'rifi va yasalish qoidalarini ko'rsatish; 2) ularning fe'l kabi amal qilish xususiyatini tahlil qilish; 3) sifat mushabbaha va ism tafzil bilan farqini yoritish. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

Ism foil: Ta'rifi va yasalish qoidalari. Ism foil (الفاعل) — bu fe'l bildirgan harakatni bajaruvchi shaxs yoki narsani bildiruvchi hosila ismdir, masalan كَاتِب (yozuvchi) — كَتَب (yozdi) fe'lidan yasalgan. Sulasiy mujarrad fe'llardan ism foil yasash uchun standart vazn — فَاعِل bo'lib, bu vazn deyarli barcha sulasiy fe'llarga birdek qo'llaniladi: كَتَبَ → كَاتِب, ضَرَبَ → ضَارِب, فَتَحَ → فَاتِح.

Mazid fe'llardan ism foil yasashda esa fe'ning mudori' shakli asos qilib olinadi — mudori'dagi birinchi harf (ت, ي, ن, ا) o'rniga م (mim) qo'yilib, oxirgi harfdan oldingi harf kasraga o'zgartiriladi: أَخْرَجَ → يُخْرِجُ → مُخْرِج (chiqaruvchi), اسْتَخْرَجَ → يَسْتَخْرِجُ → مُسْتَخْرِج (qazib chiqaruvchi). Bu qoida barcha mazid boblarning ism foilini yasashda izchil qo'llaniladi, bu esa arab tili sarfining tizimli, qonuniyatga asoslangan tabiatini yana bir bor ko'rsatadi.

Mu'tall fe'llardan ism foil yasashda esa illat harfi tufayli qo'shimcha fonetik o'zgarishlar (i'lol) yuz beradi — masalan قَالَا (aytdi) fe'lidan ism foil yasalganda قَائِل shakli hosil bo'ladi, bu yerda o'rtadagi

illat harfi hamzaga aylangan. Bunday holatlar mu'tall fe'llarning umumiy i'lol qoidalariga bo'ysunadi va ular alohida chuqur o'rganishni talab qiladi.

Ism maf'ul: Ta'rifi va yasalish qoidalar. *Ism maf'ul* (المفعول اسم) — bu fe'l bildirgan harakat ta'sirini qabul qiluvchi shaxs yoki narsani bildiruvchi hosila ismdir, masalan مَكْتُوب (yozilgan) — fe'lidan yasalgan. Sulasiy mujarrad muta'addi (o'timli) fe'llardan ism maf'ul yasash uchun standart vazn — مَضْرُوبٌ → ضَرَبَ، مَفْتُوحٌ → فَتَحَ، مَكْتُوبٌ → كَتَبَ bo'lib: مَفْعُولٌ

Mazid fe'llardan ism maf'ul yasashda ham, ism foilga o'xshab, fe'lning mudori' shakli asos qilinadi, biroq bu safar oxirgi harfdan oldingi harf kasra o'rniga fatha qilib belgilanadi: أَخْرَجَ → يُخْرِجُ (chiqarilgan), اسْتَخْرَجَ → يَسْتَخْرِجُ (qazib chiqarilgan). Shunday qilib, ism foil va ism maf'ul mazid fe'llarda faqat oxirgi harfdan oldingi harakat (kasra yoki fatha) bilan farqlanadi, bu ularning shakliy jihatdan bir-biriga juda yaqin ekanligini, biroq bitta harakat almashinuvi ularning ma'nosini butunlay o'zgartirishini ko'rsatadi.

Muhim qoida shundaki, ism maf'ul faqat muta'addi (o'timli) fe'llardan yasaladi, chunki lozim (o'timsiz) fe'llarning harakat ta'sirini qabul qiluvchi tashqi obyekt mavjud emas. Agar lozim fe'ldan ism maf'ulga o'xshash shakl yasalishi zarur bo'lsa, bu odatda harf-jar bilan birga, o'ziga xos konstruksiyalar orqali amalga oshiriladi, masalan إِلَيْهِ مَذْهُوبٌ (borilgan joy) kabi holatlarda.

Ism foil va ism maf'ulning fe'l kabi amal qilish xususiyati. *Ism foil* va *ism maf'ul*ning eng muhim sintaktik xususiyati shundaki, ular ma'lum shartlar ostida xuddi fe'l kabi o'z atrofidagi so'zlarni boshqarish (amal qilish) qobiliyatiga ega bo'ladi. *Ism foil*, agar u hozirgi yoki kelasi zamon ma'nosida bo'lsa (ya'ni al bilan aniqlanmagan, otlashmagan holda, harakat hali davom etayotgan yoki kelajakda sodir bo'ladigan ma'noda bo'lsa), o'zidan keyin foil va maf'ul bihni xuddi fe'l kabi talab qilishi mumkin: دَرَسَهُ كَاتِبٌ هَذَا (bu — darsini yozayotgan kishi) jumlasida كَاتِبٌ ism foili o'zidan keyin دَرَسَهُ so'zini maf'ul bih sifatida mansub holatga o'tkazmoqda, xuddi كَتَبَ fe'li kabi.

Ism maf'ul ham shunga o'xshash tarzda amal qilishi mumkin, biroq uning amal qilishi ko'proq "naib al-foil" (o'rinbosar ega) tarzida namoyon bo'ladi: خَطُّهُ مَكْتُوبٌ كِتَابٌ هَذَا (bu — xati yozilgan kitob) jumlasida مَكْتُوبٌ so'zidan keyingi خَطُّهُ uning naib al-foili sifatida marfu' holatda kelmoqda.

Bu amal qilish xususiyati ma'lum shartlarga bog'liq: ism foil yoki maf'ul mu'rab (i'roblanadigan, ya'ni alif-lamsiz yoki mu'tada xabar vazifasida) bo'lishi, sifat vazifasini bajarishi va zamon jihatdan hozirgi-kelasi (ism foil uchun) ma'noda bo'lishi kerak. Agar bu shartlar bajarilmasa (masalan ism foil o'tgan zamon ma'nosida yoki alif-lam bilan otlashgan holda kelsa), uning fe'l kabi amal qilish xususiyati zaiflashadi yoki butunlay yo'qoladi, bu holda u izofa konstruksiyasi orqali keyingi so'zga bog'lanadi.

Sifat mushabbaha va ism tafzil bilan farqi. *Ism foil* va *ism maf'ul*dan tashqari, arab tilida yana ikki muhim sifatlovchi hosila ism turi mavjud. *Sifat mushabbaha* (المشبهة الصفة) — bu odatda lozim (o'timsiz) fe'llardan, ko'proq doimiy sifat-xususiyatni bildiruvchi fe'llardan yasaladigan, ism foilga o'xshash, biroq undan farqli o'laroq doimiy (o'tkinchi bo'lmagan) xususiyatni bildiruvchi ism: حَسَنٌ (chiroyli bo'ldi) fe'lidan حَسَنٌ (chiroyli) sifat mushabbaha yasaladi, bu ism foildagi kabi "chiroyli bo'layotgan" emas, balki doimiy "chiroyli" xususiyatni bildiradi.

Ism tafzil (التفضيل اسم) — bu ikki predmet yoki shaxs o'rtasida qiyosiy ustunlikni bildiruvchi maxsus ism turi bo'lib, u أَفْعَلٌ vaznida yasaladi (bu vazn ta'ajjub fe'lining vazniga o'xshash): كَبُرَ (katta bo'ldi) fe'lidan أَكْبَرُ (kattaroq, eng katta) ism tafzil yasaladi. *Ism tafzil* ikki xil ma'noda qo'llaniladi: qiyosiy daraja (عَلِيٍّ مِنْ أَكْبَرُ خَالِدٌ bilan birga, masalan خَالِدٌ — Xolid Alidan kattaroq) va ustunlik darajasi (izofa yoki alif-lam bilan, masalan الْأَكْبَرُ خَالِدٌ — eng katta Xolid).

Bu to'rt hosila ism turi (ism foil, ism maf'ul, sifat mushabbaha, ism tafzil) birgalikda arab tilidagi sifatlovchi so'zlarning asosiy morfologik tizimini tashkil etadi, ularning har biri o'ziga xos yasash qoidasi va semantik vazifaga ega bo'lib, bu tizimni chuqur bilish arab tilida nozik ma'no farqlarini to'g'ri ifodalash imkonini beradi.

Amaliy tahlil: Sifatlovchi hosila ismlarning matnda qo'llanishi. Sifatlovchi hosila ismlarning amaliy qo'llanishini yaqqolroq ko'rsatish uchun turli kontekstlardan misollar keltirish foydalidir. Diniy matnlarda Allohning go'zal ismlari (الحسنى الله أسماء) ning aksariyati aynan ism foil yoki sifat mushabbaha vaznida yasalgan: الخالق (Yaratuvchi — ism foil), الرَّحِيم (Rahmli — sifat mushabbaha turidagi فَعِيل vazni), bu esa hosila ismlarning diniy-falsafiy terminologiyada ham markaziy o'rin tutishini ko'rsatadi.

Ilmiy-texnik matnlarda esa ism maf'ul ko'pincha jarayon natijasini yoki holatni bildirish uchun qo'llaniladi: مُسْتَحْدَم (foydalanilgan, ishlatilgan), مُبْرَمَج (dasturlashtirilgan) kabi zamonaviy atamalar ham aynan mazid fe'llardan ism maf'ul yasash qoidasi asosida hosil qilingan. Bu shuni ko'rsatadiki, ism foil va ism maf'ul yasash mexanizmi nafaqat klassik, balki zamonaviy arab tilida ham juda faol so'z yasash vositasi bo'lib xizmat qilmoqda, jumladan yangi texnologik va ilmiy tushunchalarni ifodalashda ham keng qo'llanilmoqda.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, ism foil va ism maf'ul arab tilidagi sifatlovchi hosila ismlarning eng asosiy va eng ko'p qo'llaniladigan turlari bo'lib, ular mos ravishda harakat bajaruvchisi va harakat ta'sirini qabul qiluvchini bildiradi hamda aniq morfologik qoidalar (فَاعِل va مَفْعُول vaznlari, mazid fe'llarda mudori' asosida yasash) bo'yicha shakllanadi.

Ikkinchidan, bu ikki hosila ism ma'lum shartlar ostida xuddi fe'l kabi o'z atrofidagi foil yoki maf'ul bihni boshqarish (amal qilish) qobiliyatiga ega bo'lishi, bu esa ularni sof sifatdan farqli, fe'l-ism oraliq xususiyatiga ega maxsus grammatik kategoriyaga aylantirishi ko'rsatib berildi.

Uchinchidan, sifat mushabbaha (doimiy xususiyat) va ism tafzil (qiyosiy ustunlik) kabi yaqin kategoriyalar bilan ism foil-maf'ul o'rtasidagi semantik-morfologik farqlar aniqlandi.

Xulosa qilib aytganda, sifatlovchi hosila ismlar tizimi arab tili sarf-nahvining ismlar va fe'llar o'rtasidagi chegarada turuvchi, boy va nozik ma'no ifodalash imkoniyatiga ega bo'limi bo'lib, uni chuqur o'rganish arab tilida aniq va nozik uslubda fikr bildirish uchun zaruriy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sībawayh, 'Amr ibn 'Uthmān. Al-Kitāb. — Al-Qāhira: Al-Khānjī, jild III.
2. Ibn 'Aqīl, Bahā' ad-Dīn. Sharh Ibn 'Aqīl 'alā Alfīyyat Ibn Mālik. — Bayrūt: Dār at-Turāth, jild II.
3. Al-Ḥamlāwī, Aḥmad. Shadhā al-'Arf fī Fann aş-Şarf. — Al-Qāhira: Al-Maktaba al-'Aşriyya.
4. Al-Ghalāyīnī, Muṣṭafā. Jāmi' ad-Durūs al-'Arabiyya. — Bayrūt: Al-Maktaba al-'Aşriyya, jild I.
5. Ḥasan, 'Abbās. An-Naḥw al-Wāfi. — Al-Qāhira: Dār al-Ma'ārif, jild III.
6. Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskoy osveshchenii. — Moskva: Vostochnaya literatura, 2001.
7. Xayrullayev M. Arab tili grammatikasi (morfologiya va sintaksis). — Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010.